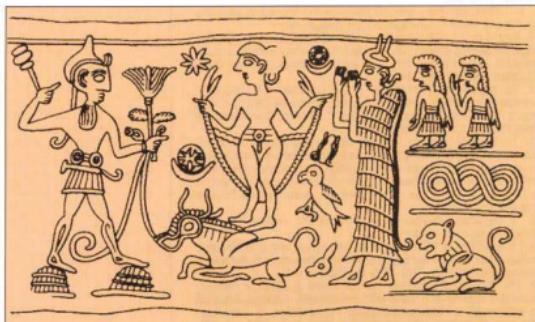

Η ΜΑΓΕΙΑ, ΤΑ ΦΥΛΑΧΤΑ ΚΑΙ Η ΚΙΡΚΗ

Δρ Ναννώ Μαρινάτου
Αρχαιολόγος

1. Παλαιά συριακή κυλινδρική σφραγίδα (κατά Winter 1983, εικ. 269).

Η διερεύνηση του θέματος αρχίζει στην Εγγύς Ανατολή της δεύτερης χιλιετίας, όπου αρκετές κυλινδρικές σφραγίδες, δηλαδή όμορφαι πολύτιμαι λίθοι που θα μπορούσαν να φοριούνται και ως κοσμήματα, είχαν διακοσμηθεί με εγχάρακτα μαγικά σύμβολα. Η αποτελεσματικότητα των εικόνων τους ενιούσθαν μερικές φορές με συνοδευτικές επιγραφές, που ήταν έγγραφες αφιερώσεις ή προσευχές. Για παράδειγμα, μια σφραγίδα της δεύτερης χιλιετίας, με εγχάρακτη παράσταση δύο μορφών τού Πόσιού* θηρών (Δεύτερη των ζώων), που συνοδεύεται από την επιγραφή: "Μαρντούκ, πάνσοφε σε ουρανό και γη, προστάτη της ζώης, εσύ που δίνεις πλούτο στους δίκαιους, φως ουρανού και γης εσύ: είθε ο δύολος σου που σε τιμά, ο χρήστης αυτής της σφραγίδας, να 'χει υγεία παντοτινά". Η επιγραφή αυτή δεν είναι έστις πάρα μια προσευχή, που συνοδεύεται από παράσταση "καλής τύχης", αυτή του Πόσιού θηρών. Διερώτατα κανείς, γιατί άραγε ο Πόσιος θηρών να φέρνει καλή τύχη, γούρι. Έχει αποδειχθεί ότι η μορφή του εξασφαλίζει την τάξη στο σύμπαν, επειδή καθηποτάσσει τα αγρόμια που κατοικούν στην έρημο ή στα όρη και γίνεται υποδηλώνων την αταξία. Ο Ιεροχάρας της Παλαιάς Διαθήκης, στο βιβλίο του Ιωβ, ισχυρίζεται

I. Η γυμνή θεά και Πότνια θηρών (Δεύτερη των ζώων) ως αποτρόπαιο

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να δείξει πόσο παλιά είναι η αληθευτιδρίση μαγειάς και μύθου. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της σχέσης προσφέρει η Κίρκη, η ομηρική μάγισσα. Γι' αυτό, θα επιχειρήσουμε να αποδείξουμε ότι μαγικές απεικονίσεις εγχάρακτες σε φυλαχτά, που εισήχθησαν στην Ελλάδα από την Εγγύς Ανατολή, συνδύαστηκαν με τελετουργίες και με τη λογοτεχνική παράδοση για να διαμορφώσουν τη μυθική υπόσταση της Κίρκης, της μάγισσας.

Οπώς ο Πόσιος, έτσι και η Πότνια θηρών εγγύαται και συμβολίζει την τάξη στην τέχνη της Εγγύς Ανατολής. Μερικές φορές απεικονίζεται όρθια, πατώντας επάνω σε ένα ζώο, όπως στην εικόνα 1, και γυμνή. Το τελευταίο αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γυναικείας αυτής θεότητας. Η έμφαση αυτή στη σεξουαλικότητα ενισχύει την ερωτική δύναμη του θηλυκού, που εκφράζεται επίσης και ως κυριαρχία επάνω στον κόσμο των ζώων.

Σε μια άγνωστη προέλευσης σφραγίδα, μια άλλη γυμνή θεά κρατεί με το ένα χέρι έναν τράγο από τα κέρατα, ενώ με το άλλο αρπάζει ένα λιοντάρι από τα αρτά (εικ. 2). Επειδή με αυτόν τον τρόπο συνδέεται το αρπακτικό ζώο και τη λειά του, καθιερώνει την εξουσία της επάνω και στο δυό. Γυμνές θέες σε μετωπική στάση, που πατούν πάνω σε λιοντάρια, είναι επίσης γνωστές από την τέχνη της Αγιάποτου, όπου απεικονίζονται εγχάρακτες σε στήλες (εικ. 3). Το θέμα αυτό ειδικά κατέρχεται από την Εγγύς Ανατολή, και μάλιστα από την Συρία και την Παλαιοτηνία.

Γιμνές θεές που κρατούν ανεστραμμένα ζώα απαντώνται επίσης σε φυλαχτά. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος παρουσιάζεται σε μια κα-

τηγορία συρο-παλαιστινιακών χάλκινων, ασημένιων ή ακόμη και χρυσών περιπάτων, που φοριούνταν κρεμασμένα στο λαιμό (εικ. 4). Αξιοσημείωτό είναι ένα χρυσό περιάπτο που βρέθηκε στο ναυάγιο του Ulus Burun, της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, στα παράλια της νότιας Τουρκίας. Ισως ανήκε σε Σύρο ναύτη ή μεταφερόταν από τη Σύρια ως πολύτιμο εμπόρευμα στο Αιγαίο. Το περιάπτο αυτό προσφέρει οδιαιμφισθήτη παρόδειξη της εξαγωνής μαγικών φυλαχτών από τη Σύρια. Αξιοσημείωτα είναι τα αγαλματίδια της Μπεσέτ, ενός αιγυπτιακού θηλυκού δαίμονα, που επίσης απεικονίζεται γυμνή και κρατεί στα χέρια της φίδια. Τα αγαλματίδια αυτά, που βρέθηκαν σε ιδιωτικά οικιακά ιερά, λειτουργούσαν ως αποτροπακά του κακού.

Αυτό που ίσως προκαλεί μεγαλύτερη έκπληξη είναι ότι η γυνινή θέα παριστάνεται επίσης επάνω σε οπλά-ασπίδες, πελέκαις και υποσκευές. Τέτοια αντικείμενα ειστήχθησαν στην Ελλάδα κατά την Ανατολίζουσα περίοδο και έχουν βρεθεί σε ελληνικά ιερά, όπως, για παράδειγμα, στο Ηραίο της Σάμου και στο ίδιο Άντρο της Κρήτης. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η απεικόνιση της θεάς αποσκοπεύει στην προστασία του πολεμιστή, και έτσι ελειτουργούσε ως αποτρόπαιο.

Με λίγα λόγια, η μορφή της γυνινής Δέσποινας των ζώων συμβολίζει και δηλώνει δύναμη με δύο τρόπους: α) με την κυριαρχία της πάνω σε άγρια και επικίνδυνα ζώα, και β) με τη μετωπική έκθεση του γυμνού της σώματος στο θεατή.

Γιατί, όμως, το γυμνό γυναικείο σώμα υποδηλώνει δύναμη στην Εγγύς Ανατολή; Η γυναι-

2. Κυλινδρική σφραγίδα,
δευτερη χιλιετία π.Χ. (κατά
Winter 1983, εικ. 147).

κεία σε σεξουαλικότητα εθεωρείτο επικίνδυνη για τους άνδρες και παγίδα, αφού μπορούσε να τους κάνει να χάσουν τον έλεγχό τους. Ένας πολεμιστής έπρεπε να φυλαγάνεται από την έξοδηάστρα θεά που εικονίζοταν στην ασπίδα ή στο φυλαχτό του εχθρού του. Και έτσι, ένα ακόμη στοιχείο προστίθεται στην πραγμάτευση του θεματός μας: οι παραστάσεις αυτές απευθύνονταν σε άνδρες, όχι σε γυναικες, επειδή η γυναικεία γυμνιά δεν μπορούσε ουτε να απελήσει ούτε να βάλει σε πειρασμό μια γυναίκα. Το γεγονός ότι η γυνινή Πότνια απαντά σε διτά ποι φέρουν άνδρες πολεμιστές καθορίζει τη λειτουργία της Πότνιας θηρών ως προστάτιδας των ανδρών.

Πρέπει, βέβαια, να εξηγήσουμε εδώ, γιατί η απειλητική και επικίνδυνη γυνινή θεά ήταν συγχρόνως και προστατευτική. Παραστάσεις γυνινών γυναικείων θεοτήτων αφθονούν σε σφραγίδες (εικ. 1, 2), στήλες (εικ. 3) και περιπάτα (εικ. 5) της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου. Ακόμη και η αιγυπτιακή Μπεσέτ, ο θηλυκός δαιμόνος-προστάτης, μπορεί να παριστάνεται γυνινή (εικ. 5). Η γυνινή θεά αποτελεί επίσης διακοσμητικό στοιχείο ασπίδων και όπλων. Γι' αυτό και να γύμνια συμβολίζει προστασία για τον φέροντα τα όπλα ή τον κάτοχο των φυλαχτών, αγαλματίδιων κ.λπ. Και όμως, η λογική της αποτροπής του κινδύνου εμπεριέχει πάντοτε ασφαρία, αφού ένα αποτροπακό αντικείμενο πρέπει να είναι επικίνδυνο για τον αντίταλο, αλλά και να προφύλασσει συγχρόνως το πρόσωπο που το φορεί ή το φέρει. Οι ασπίδες, τα περιπάτα και τα κυλινδρικά φυλαχτά της Εγγύς Ανατολής υποτίθεται ότι προστάτευαν τον κάτοχο τους και ήταν επικίνδυνα για τον εχθρό, αλλά, όπως είπαμε, η γυναικεία σεξουαλικότητα εθεωρείτο επικίνδυνη παγίδα για τους άνδρες. Σ' αυτή ακριβώς, τη λογική στρίχτηκε η μορφή της Κίρκης, όπως παρουσιάζεται στην Οδύσσεια, καθόδους αυτή, αν και είναι μια επικίνδυνη γυναικά, μετατρέπεται τελικά σε προστάτιδα του Οδύσσεα και των ανδρών του.

3. Ζωγραφιστή στήλη από την Αιγύπτο, σήμερα στο Winchester College, M. Βρετανία, 19η ή 20η δυναστεία (κατά Winter 1983, εικ. 27).

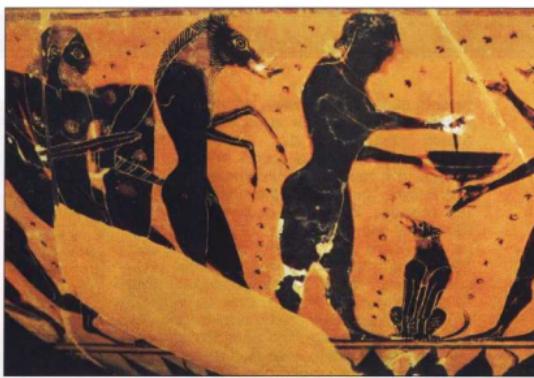
II. Η Κίρκη

Η Κίρκη της Οδύσσειας έχει πολλές ομοιότητες με τα φυλακτά της Εγγύς Ανατολής που αναφέρθηκαν πολλά. Είναι Πόντια θηρών και ζει μόνη σε ένα νησί που κατοικείται από άγρια ζωά. Ο Οδυσσέας, καθώς περιπλανάται στο "βασιλείο" της, συναντά και σκοτώνει ένα πελώριο αροενικό ελάφι. Το σπίτι της Κίρκης περιστοιχίζεται από λύκους και λιοντάρια, που στηκώνται στα πιονά τους ποδιά για να τα χαιδεύει η κυρά τους, σαν να των σχέδον εξημερωμένα.

Και η Κίρκη απονένει επίσης της ερωτισμό. Το σαγηνευτικό της τραγούδι δημιουργεί παραισθήσεις στους αντρες του Οδυσσέα, προσφέροντάς τους φεύγτη παρηγορή. Ο ήρωας αυτός κάποια στιγμή θα ανταποκριθεί στο κάλεσμά της, θα μιαρεστεί το κρεβάτι της και θα απολαύσει τις χαρές αυτής της συνεύρεσης για έναν τολάχιστο χρόνο.

Στην αγγειογραφία των αρχαϊκών χρόνων η Κίρκη διατηρεί πολλά από τα χαρακτηριστικά της γυμνής θεάς. Απεικονίζεται γυμνή με καθαρά τονισμένο το τριγώνο του εφηβαίου (εικ. 6-8). Μια τέτοια απεικόνιση εκφράζει άμεσα τη σεξουαλικότητα της μάγισσας, ενώ η απόδοση των χοιρανθρώπων σ' αυτά τα αγγεία παραπέμπει στην απώλεια, στον θάνατο του αροενικού, που του λαχεί να συναντησει αυτή την ερωτικά θάνατόν της. Σε ένα αγγείο του έκτου αιώνα (εικ. 6) η Κίρκη, γυμνή, προσφέρει ένα ποτό σε ένα χοιράνθρωπο, έναν από τους συντρόφους του Οδυσσέα, που μεταμορφώθηκε εξαιτίας της μαγείας της. Ο Οδυσσέας πλησιάζει από τα αριστερά, με το σπαθί τραβηγμένο από το θηκάρι. Σε ένα άλλο αγγείο του ίδιου αιώνα (εικ. 8), η Κίρκη στέκεται αντιμέτωπη στον Οδυσσέα, που είναι έτοιμος να τραβήξει το σπαθί του. Η Κίρκη ενσαρκώνει τον ασυνθίστατο συνδαμόνιο του ερωτισμού και του κινδύνου, συνδαμόνιο που χαρακτηρίζει αρκετά φυλακτά από την Ανατολή. Οταν ο Οδυσσέας την υποτάξει, αυτή θα μετατραπεί σε φυλακτό του.

Το γιατί η Κίρκη είναι μά-

4. Χρυσό περιπότιο από το Minet el Beida, Σύριο, Υπερτερή Εποχή του Χαλκού (κατά Winter 1983, εικ. 42).

6. Αραική κύλικα, σήμερα στη Βοστόνη (κατά Canciani, "Kirke", LIMC VI, σ. 59).

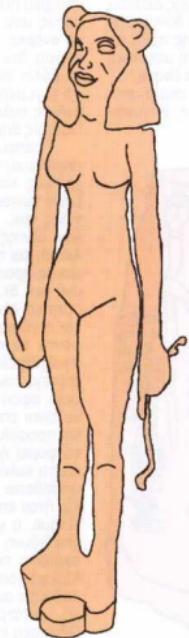
5. Ξύλινο ειδώλιο της Μινοίτισσας από τις αιγαίνωνες Θήβες, π. 1700 (κατά G. Pinch, Magic in Ancient Egypt, 1994, σ. 57, εικ. 27).

8. Αρχαϊκός "χαλκιδικός" αμφορέας (κατά Canciani, LIMC VI, αρ. 19).

γιασα, ενώ στην Οδύσσεια αναφέρεται ρητά ως θεά, είναι ένα άλλο θέμα, που αείζει να διερευνηθεί. Τα μάγια και η μαγεία είναι ορι οφτισμένοι με αστραφεία, και είναι συχνά δύσκολο να διαχωρίσουμε με ακρίβεια της θρησκευτικές από τις μαγικές τελετουργίες. Ένα βασικό

στοιχείο των μαγικών τελετουργιών είναι ο αντικοινωνικός τους χαρακτήρας, καθώς αντιστρέφουν τους καθιερωμένους στη θρησκεία λατρευτικούς τύπους. Η Κίρκη, για παραδειγμα, δεν προσφέρει στους συντρόφους του Οδυσσέα τη συνθήματη, σύμφωνα με τον κώδικα φυλετικής, τροφή, δηλαδή κρέας και κρασί. Αντί γι' αυτήν, τους σερβίρει ένα μήμα από τυρί, κριθάρι και μέλι, μαζί με κρασί από την Πράμη – που στην πραγματικότητα δεν είναι κρασί, αλλά ένα παράδεινο ποτό (Οδύσσεια, στο Αθήνας. Στη συνέχεια, προσθέτει στο φαγητό τους δηλητήριο (φάρμακα λυγρά, στο ίδιο, 238), που και αυτό αποτελεί πράξη αντικοινωνική. Τέλος, τους χτυπά με τα ράβδια της (ράβδος, στο ίδιο, 238), ενέργεια καθαρό επιθετική. Στην αρχαιότητα οι μάγοι απεικονίζονται συχνά κρατώντας ραβδία, που στην τέχνη της Αιγαίνων έχουν τη μορφή φύλων (πρβλ. τη Μπεσέτ, εικ. 5).

Κι ακούμ, στην αρχαιότητα οι μάγοι είναι μωρές περιθωριακές: γυναίκες, απόβλητοι της κοινωνίας, ξενοί. Η Κίρκη, αν και θεά, ταΐζει απόλυτα σ' αυτές τις μοιάδες. Είναι μια ανύπαντρη γυναίκα, κατοικεί στην κρήτη του Αθένα, και είναι κόρη του Ήλιου, ενός μη ολύμπιου θεού.

Έχουμε κιόλας ταυτίσει δύο στοιχεία της προσωπικότητας της Κίρκης. Το πρώτο είναι η μαγική απεικόνιση της γυνής θεάς και Πόντιας θηρών, που συνδυάζει τον ερωτισμό με τον θάνατο. Η έμπνευση για τη δημιουργία αυτής της εικονογραφίας ήρθε πιθανότατα στην Ελλάδα από την Εγγύς Ανατολή, από φυλαγά (εικ. 4) ή εγχάρακτες σε όπλα παραστάσεις. Το δεύτερο είναι οι τελετουργικές πρακτικές αντικονιωνικής μαγείας που διέπει τις πράξεις της: προσφέρει επικίνδυνη τροφή, κατάλληλη για νεκρούς και οχι για ζωντανούς, χρησιμοποιει ραβδί, παρασκευάζει δηλητήρια (φάρμακα).

Παρ' όλα αυτά, η αντικονιωνική αυτή μάγισσα διαθέτει

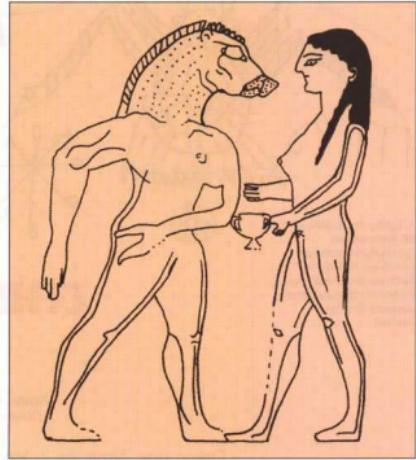
την ικανότητα να μετατραπεί σε αρουρό και συμπαταράττη, μόλις η σεξουαλικότητά της "εξημερωθεί" από έναν άνδρα. Είναι αποκαλυπτικό και διαφωτιστικό ότι, στην ιστορία της Κίρκης στην Οδύσσεια, αυτή μεταμορφώνεται από επικίνδυνο αντίπαλο σε αρουρό, και φροντίζει να περάσει ο Οδυσσέας αλώβητος από την πιο φοβερή του περιπέτεια, δηλαδή την καθόδο του στον Αθηναϊκό Κίρκη, η μάγισσα, γίνεται η προστάτιδα του Οδυσσέα και των ανδρών του. Η αλληλεπίδραση της τελετουργίας, των μαγικών φυλακτών και των γραπτών κειμένων προσέφερε το υλικό για μια ιστορία, στην Οδύσσεια, της οποίας τις μοναδικές λογοτεχνικές αρετές οφείλουμε στον ποιητή της.

* Το ουσιαστικό πόντια, ή (= δεσποινα) έχει αρσενικό: πόσις, ό (γενική: τού πόσιος) = δεσποτής. Βλ. λέξικα: Liddell-Scott (πόντια, πόσις), Σταματάκου (ομοιώσις), Άλλα και Μπαμπινιώτη, Λεξικό της Ν. Ελλ. Γλώσσας (δεσποινα).

Magic, Amulets and Circe

Nanno Marinatos

Two elements are discernible in the persona of Homer's Circe, the first witch in western literature. First, the magical image of the naked goddess and Mistress of Animals who combines sexuality with danger. The inspiration behind this image most probably came to Greece from the Near East in the form of amulets or images engraved on weapons. Second, the ritual practices of anti-social magic determine her

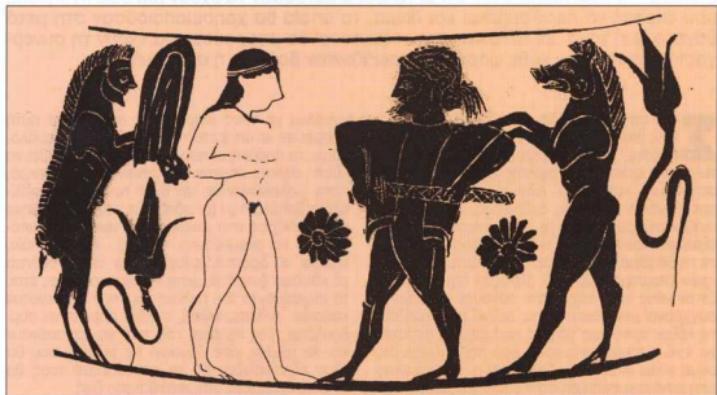

7. Αρχαϊκή πήλινη πλάκα, σημερα στη Σικελία (κατό Cianciani, LIMC VI, σ. 4).

actions: she gives the wrong food, more appropriate for the dead than for the living, she uses a wand, and she dispenses poisons (pharmaka).

And yet, this anti-social witch is capable of turning into a helper, once her sexuality is "domesticated" by a man. It is a significant point in the Circe's story of the *Odyssey* that she is transformed from a dangerous adversary to a helper and seen Odysseus safely through his most threatening adventure, namely the descent in the underworld. Circe the sorceress becomes the protector of Odysseus and his men. In other words, **she herself assumes the function of the apotropaic amulet**. The interaction of ritual, magical amulets and texts produced a story, the unforgettable literary merits of which we owe to the poet of the *Odyssey*.

N. M.

Βιβλιογραφία

- C. Andrews, *Amulets of Ancient Egypt*, London 1994.
- J. Black, A. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London 1992.
- S. Behn, *Die Nackte Göttin*, Mainz 1990.
- R. Brilliant, "Kirke's men in the *Odyssey*", in B. Cohen ed., *The Distaff Side. Representing the Female in Homer's Odyssey*, Oxford 1995.
- E. Grämer, *Magia in der griechisch-römischen Antike*, München 1996.
- D. Collon, *First Impressions*, Chicago 1987.
- O. Keel, *Dieu Repond a Job*, Lectio Divina, Commentaria 2, Göttingen 1978.
- H. Marinatos, "Circe and Liminality", in O. Andersen, M. Dickie, eds, *Homer's World*, Bergen 1996.
- E. Tomassen, "Is Magic a Subclass of Ritual?", in D. Jordan, ed., *Proceedings of the 1st International Samson Ettrheim Seminar* (forthcoming, Bergen).
- M. West, *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Oxford 1997.
- U. Winter, *Frau und Göttin. Orbis Biblicus et Orientalis* 53, Göttingen 1983.